

قیام امام مهدی (عج) در قرآن و اخبار

صالح حسن زاده

درباره امام عصر^۱ (عج) و قیام او برای برپایی یک نظام عدل جهانی در آیات قرآن و اخبار متواتر نبوی اشارات فراوانی است و دانشمندان اسلامی - شیعه و سنی - بر آن هم داستانند. در این نوشتار کوشش شده با استناد به آیات قرآن و اخبار معتبر اثبات شود که اعتقاد به وجود مهدی (عج) و قیام او به شیعه اختصاص ندارد بلکه چنین اعتقادی جزء عقاید همه مسلمانان است.

الف - اشارات قرآن کریم به امام مهدی (عج) و قیام او:

۱- استخلاف:

وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ لِيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَ لِيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَ مَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُوْلَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ^۲

«خداوند به کسانی از شما که ایمان آورده‌اند و کارهای شایسته کرده‌اند وعده داده است که آنان را در زمین جانشین گرداند، همچنانکه کسانی را که پیش از آنان بودند نیز جانشین گرداند؛ و دینشان را که بر آنان می‌پسندد، برای آنان پایگاه دهد، و بعد از بیمناکیشان، به آنان امن و امان بخشد؛ [تا] مرا بپرستند و چیزی را شریک من قرار ندهند و هرکس که بعد از این کفر ورزد اینانند که نافرمانند»^۳
 در این آیه سه وعده صریح به افراد مؤمن و صالح داده شده است:

۱- حکومت بر اساس حق و عدالت به نمایندگی خدا.

۲- استقرار کامل دین و حکومت قوانین الهی بر سراسر جهان.

۳- جایگزین شدن امنیت کامل و آرامش به جای عوامل ترس و ناامنی.

چون هنوز این وعده‌های الهی تحقق نیافته است، باید منتظر آنها بود و به دلالت روایات معتبر تحقق آنها، با قیام امام مهدی (عج) ممکن خواهد بود.

طبرسی در مجمع البیان از امام سجاد نقل می‌کند که فرمود: «هُمُ وَاللَّهُ أَهْلُ الْبَيْتِ يَفْعَلُ اللَّهُ ذَلِكَ بِهِمْ عَلَى يَدَيْ رَجُلٍ مِنَّا وَهُوَ مَهْدِيُّ هَذِهِ الْأُمَّةِ ۗ»

آنان همان پیروان ما هستند که خداوند به وسیله مردی از خاندان ما این موضوع را تحقق می‌بخشد و او مهدی این امت است. مفاد این روایت از امام باقر(ع) و امام صادق(ع) نیز نقل شده است.^۵

علامه طباطبایی، فیض کاشانی و علامه بحرانی در تفسیر این آیه با طبرسی هم عقیده‌اند.^۷

۲- بقیة الله:

بَقِيَّتُ اللَّهِ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ.^۸ «اگر مؤمن باشید، باز نهاده الهی برای شما بهتر است.» این آیه درباره قوم حضرت شعیب(ع) است و منظور از «بقیة الله» سرمایه و سود حلال یا پاداش الهی است ولی از نظر کلی هر موجود نافع که از طرف خداوند برای بشر باقی مانده و مایه خیر و سعادت او گردد «بقیة الله» است. از این جهت در فرهنگ قرآن

تمام پیامبران الهی و پیشوایان بزرگ «بقیة الله» اند. تمام رهبران راستین که پس از مبارزه با یک دشمن سرسخت برای یک قوم و ملت باقی می ماندند «بقیة الله» اند. و از آنجا که مهدی موعود (عج) آخرین پیشوا و بزرگترین رهبر انقلابی بعد از قیام پیامبر (ص) است یکی از روشن ترین مصادیق «بقیة الله» است.^۹ به همین جهت در روایات متعددی «بقیة الله» به وجود مهدی (عج) تفسیر شده است و اینکه او سبب نهایی برای برپایی نظام عدل و داد و ذخیره الهی برای برچیدن بساط ظلم و ستم است.

امام باقر در تفسیر «بقیة الله» می فرماید: «أَوَّلُ مَا يَنْطِقُ بِهِ الْقَائِمُ (عج) حِينَ خَرَجَ، هَذِهِ آيَةُ «بَقِيَّةِ اللَّهِ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ، ثُمَّ يَقُولُ أَنَا بَقِيَّةُ اللَّهِ وَ حُجَّتُهُ عَلَيْكُمْ فَلَا يُسَلِّمُ عَلَيْهِ مُسْلِمٌ إِلَّا قَالَ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا بَقِيَّةَ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ»^{۱۰}: نخستین سخن امام مهدی (عج) در آغاز قیامش تلاوت این آیه است، سپس می گوید: «بقیة الله و حجّت و خلیفه او منم، و مردم این گونه به حضرتش سلام می دهند: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا بَقِيَّةَ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ».

۳- ظهور حق:

«هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَ دِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ»: او کسی است که پیامبرش را با هدایت و دین حق فرستاده است، تا آن را بر همه ادیان پیروز گرداند، اگرچه مشرکان ناخوش داشته باشند.

عین این آیه که در سوره صف آمده و نیز در سوره فتح با اندک تفاوتی تکرار شده است، حکایت از مطلب مهمی می کند که این سه آیه برای آن نازل شده اند. ناگفته پیداست که آیات مطلق اند و قید و شرطی در آنها دیده نمی شود پس نمی توان مفاد و تأویل آیات را به پیروزی های عصر پیامبر (ص) محدود کرد بلکه آیات شریف صراحت دارد که سرانجام اسلام بر همه ادیان پیروز خواهد شد.

البته تردید نیست که تا امروز این موضوع تحقق نیافته است اما پیشرفت سریع اسلام در جهان و نفوذ فراگیر آن در آمریکا و آفریقا و اسلام آوردن دانشمندان نشانگر این است که اسلام روی در عالم گیر شدن دارد و وعده خدا تدریجاً تحقق می یابد.

امام باقر(ع) در تفسیر آیه مورد بحث می فرماید: «إِنَّ ذَلِكَ يَكُونُ عِنْدَ خُرُوجِ الْمَهْدِيِّ فَلَا يَبْقَى أَحَدٌ إِلَّا أَقْرَبَ بِمُحَمَّدٍ (ص)»^{۱۲}: وعده‌ای که در این آیه است - فراگیر شدن اسلام - هنگام ظهور مهدی(عج) تحقق می یابد، در آن روز همه به حقانیت محمد(ص) اعتراف می کنند. از پیامبر اکرم(ص) نیز نقل شده که فرمود: لَا يَبْقَى عَلَيَّ ظَهْرُ الْأَرْضِ بَيْتُ مَدْرٍ وَلَا وَبَرٍ إِلَّا أَدْخَلَهُ اللَّهُ كَلِمَةَ الْإِسْلَامِ^{۱۳}: روی زمین خانه‌ای باقی نمی ماند - خانه‌ای سنگی و خیمه‌ای موین - جز اینکه خداوند کلمه اسلام را در آن وارد می کند. امام صادق(ع) می فرماید: «به خداوند سوگند هنوز تاویل این آیه تحقق نیافته است و تنها زمانی تحقق می یابد که «قائم» ظهور کند و به هنگام قیام او در سراسر جهان کسی که منکر خدا باشد باقی نخواهد ماند»^{۱۴}.

۴- قدرتمندان نهایی زمین:

الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَآمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَ لِلَّهِ عَقِبَةُ الْأُمُورِ^{۱۵}: کسانی که چون در این زمین توانایشان دهیم، نماز را برپا می دارند و زکات را می پردازند، و امر به معروف و نهی از منکر می کنند، و سرانجام کارها با خداوند است. این آیه در بعضی روایات به حضرت مهدی(عج) و یارانش یا آل محمد(ص) به طور عموم تفسیر شده است. امام باقر(ع) می فرماید: «این آیه تا آخر از آن «آل محمد» و مهدی و یارانش است. خداوند شوق و غرب زمین را در سیطره حکومت آنها قرار می دهد، آیینش را آشکار می سازد و به وسیله مهدی و یارانش بدعت و باطل را نابود می کند آنچنانکه تبهکاران حق را نابود کرده بودند و آنچنان می شود که بر روی زمین اثری از ظلم دیده نمی شود و امر به معروف و نهی از منکر می کنند»^{۱۶}.

در حدیث دیگر امام باقر می فرماید: نَحْنُ - أئمة (ع) - هُمْ وَ اللَّهُ^{۱۷}.

حکومت بندگان صالح:

وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ^{۱۸}.

«و به راستی در زبور، پس از تورات نوشته‌ایم که زمین را بندگان شایسته من به ارث می‌برند». در پاره‌ای از روایات این آیه به صراحت به یاران امام عصر(عج) تأویل شده است. نمونه آنها سخن امام باقر(ع) است که فرمود: «هُم أَصْحَابُ الْمُهْدِي فِي آخِرِ الزَّمَانِ» بندگان صالحی که خداوند در این آیه وارثان زمین یاد می‌کند یاران مهدی(عج) در «آخر الزمان»^{۱۹} اند. علاوه بر روایات یاد شده که در تفسیر این آیه ذکر شده است، روایات متواتر زیادی از طریق شیعه و اهل سنت در مورد مهدی(عج) از پیامبر(ص) و ائمه(ع) نقل شده است که همه آنها دلالت دارد بر اینکه سرانجام حکومت جهان به دست صالحان می‌افتد و مردی از خاندان پیامبر(ص) برمی‌خیزد و زمین را از عدل و داد پر می‌کند. به عنوان مثال حدیث معروفی است از پیامبر(ص) که فرمود: «اگر از عمر جهان یک روز بیش نماند، خداوند آن روز را آن قدر طولانی می‌کند تا مردی را از خاندان من برانگیزد که زمین را پر از عدل و داد کند همان گونه که از ظلم و جور پر شده است»^{۲۰}.

□ بشارت حکومت صالحان در مزامیر داوود

در مزامیر داوود که امروز بخشی از کتابهای عهد قدیم است؛ همانند آن تعبیر که در آیات و روایات یاد شده است، در چند مورد دیده می‌شود و همه اینها این نکته را بر ما مسلم می‌کند که حکومت صالحان در سرانجام جهان یک امر قطعی است.

۱- در مزمو ۳۷، جمله ۲۹ آمده است: «صَدِّيقَانِ وَارِثِ زَمِينِ شَدَّ، اِبْدَاءً دَرِ اَنْ سَاكِنِ خَوَاهَنْد بُوْد».

۲- جمله ۱۸، مزمو ۳۷: «خداوند روزهای صالحان را می‌داند و میراث ایشان ابدی خواهد بود».

۳- جمله ۲۷، مزمو ۳۷: «مَتَبِّرَكَان - فَرخندگان - وَارِثِ زَمِينِ خَوَاهَنْد شَد، اَمَّا مَلْعُونَانِ وَی مَنقَطَعِ خَوَاهَنْد شَد»^{۲۱}.

ع مضطر:

أَمَّنْ يُجِبُّ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَ يَكْشِفُ السُّوءَ وَ يَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْاَرْضِ

یا کیست که دعای در مانده را چون بخواندش، اجابت می‌کند، و بلا را می‌گرداند، و شما را جانشینان روی زمین می‌کند. امام صادق (ع) در تفسیر این آیه می‌فرماید: «در مورد مهدی آل محمد (ص) نازل شده است، به خدا قسم مضطرّ اوست، هنگامی که در مقام ابراهیم دو رکعت نماز می‌خواند و دست به درگاه خداوند متعال برمی‌دارد، پروردگار دعای او را اجابت می‌کند، ناراحتی‌های او را می‌زداید و او را خلیفه خویش در زمین قرار می‌دهد».^{۲۳}

نظیر این تفسیر برای آیه از امام باقر (ع) نیز وارد شده است.^{۲۴}

پر واضح است که منظور از این تفسیر انحصار مفهوم آیه به وجود مبارک مهدی (عج) نیست، بلکه آیه مفهوم گسترده‌ای دارد که یکی از مصداق‌های روشن آن وجود امام عصر (عج) است که در زمانی که همه جا آکنده از فساد و تباهی‌هاست، درهای امید بر همگان بسته شده و کارد به استخوان همه رسیده است و درماندگی و بیچارگی در همه جهان نمایان است؛ در آن هنگام در پاک‌ترین نقطه زمین مهدی (عج) دست به دعا برمی‌دارد و تقاضای کشف سوء می‌کند و خداوند این دعا را سرآغاز قیام مقدّس جهانی او قرار می‌دهد و به مصداق «يَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ» او و یارانش را خلفای روی زمین می‌کند.^{۲۵}

□ ۷- دَابَّةُ الْأَرْضِ:

و إِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِّنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ.^{۲۶} و چون حکم ما بر آنان تعلق گیرد بر ایشان، دابّة الارض را از زمین برآوریم که با آنان سخن بگوید که مردم به آیات ما ایقان نداشته‌اند.

در کلام و عقاید اسلامی، ظهور دابّة الارض، یکی از نشانه‌های وقوع رستاخیز است. بعضی از محققان گفته‌اند که تصویر دابّة الارض احتمالاً با تصویر جانوری عجیب و غریب در مکاشفه یوحنا رسول ربط دارد.^{۲۷}

دابّة برخلاف آنچه بعضی می‌پندارند تنها به جنبنندگان غیرانسان اطلاق نمی‌گردد بلکه

مفهوم وسیعی دارد که انسانها را نیز دربرمی‌دارد؛ چنانکه در آیات هود/۶، نحل/۱۶ و انفال / ۲۲ به معنی اعم گرفته شده است. در آیه فوق الذکر برای دأبۃ الارض تنها یک وصف ذکر شده است و آن، این است که با مردم سخن می‌گوید ولی در اخبار به مشخصات دیگر این موجود عجیب اشاره شده است. حذیفه^{۲۸} در توصیف دأبۃ الارض از پیامبر (ص) نقل می‌کند که فرمود: «او به قدری نیرومند است که هیچ کس به او نمی‌رسد و کسی نمی‌تواند از دست او فرار کند؛ در پیشانی مؤمن علامت می‌گذارد و می‌نویسد مؤمن و در پیشانی کافر می‌نویسد کافر! او عصای موسی و انگشتر سلیمان را به همراه دارد». ابوالفتوح رازی (ره) در توضیح آن می‌نویسد: «براساس اخباری که از طریق اصحاب ما نقل شده است؛ «دأبۃ الارض» کنایه از امام مهدی (عج) صاحب الزمان است^{۳۰}». در بعضی از اخبار «دأبۃ الارض» به امام علی (ع) تطبیق داده شده است؛ امام صادق (ع) از پیامبر (ص) نقل می‌کند که فرمود: «منظور از دأبۃ الارض علی (ع) است که در آخر زمان خداوند او را در بهترین صورت زنده می‌کند و وسیله‌ای در دست اوست که دشمنان خدا را با آن علامت می‌گذارد^{۳۱}». طبق این روایت آیه به رجعت^{۳۲} تأویل شده است. با توجه به احادیث یاد شده می‌توان از دأبۃ الارض مفهوم کلی‌تری را استفاده نمود که بر هریک از پیشوایان بزرگ که در آخر زمان قیام می‌کنند و حق و باطل و مؤمن و کافر را از هم جدا می‌کنند؛ منطبق می‌گردد.

این برداشت از دأبۃ الارض با معنی غالب آن که در غیر انسانها به کار می‌رود، منافات ندارد زیرا همچنانکه قبلاً اشاره شد در خود قرآن بارها در مفهوم اعم و یا حتی تنها در مورد انسان‌ها به کار رفته است. از سوی دیگر در خود آیه و اخبار مربوط به آن شواهدی وجود دارد - جدا کردن حق و باطل، باز شناخت مؤمن و کافر و همراه داشتن عصای موسی و انگشتر سلیمان که نماد قدرت و فرمانروایی است - نشان می‌دهد منظور از «دأبۃ الارض» انسانی است با ویژگی‌هایی خاص خویش و بارزترین مصداق آن امام عصر (ع) است که سرانجام حق و باطل را جدا می‌کند و صفوف مؤمن و کافر را مشخص می‌نماید و حکومت عدل و داد را در سراسر جهان می‌گسترده.

۸- بشر:

و بَشْرٍ مُعْطَلَةٍ وَ قَصْرٍ مَشِيدٍ^{۳۳}: و چه بسیار چاه‌ها که بی رونق مانده و نیز چه بسیار قصر استوار و سر به فلک کشیده [است]. در بعضی از روایات «بَشْرٍ مُعْطَلَةٍ» به دانشمندانی که در جامعه تنها مانده‌اند و کسی از معلوماتشان بهره نمی‌گیرد؛ تفسیر شده است. امام موسی بن جعفر (ع) در تأویل همین جمله می‌فرماید: «چاه معطل که از آن بهره نمی‌گیرند، امام خاموش و قصر محکم سر برافراشته امام ناطق است^{۳۴}». نظیر همین مضمون از امام صادق (ع) نیز نقل شده است.^{۳۵} این تفسیر در حقیقت نوعی تشبیه است یعنی هنگامی که امام در مسند حکومت قرار دارد همچون قصر رفیع و محکمی است که از دور و نزدیک دیده‌ها را به خود جلب می‌کند و پناهمگاهی است برای همگان.

□ ماء معین:

در پاره‌ای از روایات حضرت مهدی (عج) به ماء معین - آب جاری - تشبیه شده است. یعنی هنگامی که امام از مسند فرمانروایی و تربیت انسان‌ها دور گردد و نا اهلان به جای او تکیه زنند، به آب جاری و چاه پر آبی می‌ماند که به دست فراموشی سپرده شده است؛ نه تشنه کامان از آن سیراب می‌گردند و نه درختان و گیاهان با آن پرورش می‌یابند.^{۳۶}

یکی از شاعران عرب می‌گوید:

بِشْرٍ مُعْطَلَةٍ وَ قَصْرٍ مَشْرَفٍ مَثَلٌ لِأَلِ مُحَمَّدٍ (ص) مُسْتَرْفٍ
فَالْقَصْرُ مَجْدُهُ هُمُ الَّذِي لَا يُزْتَفَى وَ الْبِشْرُ عَلَيْهِمُ الَّذِي لَا يُنْفَى^{۳۷}

«چاه پر آب متروک و قصر برافراشته مثال زیبایی برای آل محمد (ص) است. قصر مجد و عظمت آنهاست که دور از دسترس است و «چاه»، علم و دانش آنهاست که هرگز پایان نمی‌گیرد.

□ ۹ آب فرورفته در زمین:

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ^{۳۸}» بگو ملاحظه کنید، اگر آب

شما در زمین فرورود [و ناپدید گردد] چه کسی برای شما آب روان می آورد؟ امام باقر(ع) در تفسیر آیه می فرماید: «این آیه درباره امام قائم - حضرت مهدی (عج) - نازل شده است؛ او می گوید: اگر امام شما پنهان گردد و ندانید کجاست، چه کسی برای شما امامی می فرستد که اخبار آسمانها و زمین و حلال و حرام خدا را برای شما شرح دهد؟ سپس امام باقر(ع) فرمود: به خدا سوگند تاویل این آیه نیامده و سرانجام خواهد آمد^{۳۹}». همانند این تفسیر از امام صادق(ع) نیز نقل شده است^{۴۰}.

روایات در این زمینه فراوان است و باید توجه داشت که همه از باب تطبیق است و به تعبیر دیگر ظاهر آیه مربوط به آب جاری است که مایه حیات موجودات زنده است و باطن آیه مربوط به وجود امام و علم و عدالت فراگیر اوست که مایه حیات جامعه انسانی است.

۱۰ □ رقیب:

«... وَ أَرْتَقِبُوا إِلَيَّ مَعَكُمْ رَقِيبٌ^{۴۱}» شما منتظر باشید که من نیز با شما منتظر می مانم. محمد ابن فضیل^{۴۲} می گوید از حضرت رضا(ع) از مسأله انتظار فرج سؤال کردم؛ حضرت با تعجب فرمود: «مگر نمی دانی که انتظار فرج خود مرحله ای از فرج است؟» آنگاه فرمود: «خداوند بزرگ می فرماید: «وَ أَرْتَقِبُوا إِلَيَّ مَعَكُمْ رَقِيبٌ^{۴۳}».

۱۱ □ آمدن «حق»:

«جَاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا^{۴۴}». و بگو حق فرارسید و باطل از میان رفت، بی گمان باطل از میان رفتنی است. پیروزی کامل حق و نابودی باطل با قیام امام عصر(عج) تحقق پیدا می کند. امام باقر(ع) می فرماید: اِذَا قَامَ الْقَائِمُ ذَهَبَتْ دَوْلَةُ الْبَاطِلِ - هنگامی که امام قائم(عج) قیام کند، دولت باطل برچیده می شود.^{۴۵} - و در روایت دیگری آمده است، هنگام تولد مهدی(عج) جمله «جَاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْبَاطِلُ» بر بازوی او نقش بسته بود^{۴۶}. مسلماً همان گونه که در پیش اشاره شد، مفهوم این احادیث منحصر به این مورد

نیست بلکه قیام مهدی (عج) از روشن‌ترین مصداق‌های آن است که نتیجه‌اش پیروزی نهایی حق بر باطل در سراسر جهان است. به سخن دیگر قانون الهی پیروزی حق بر باطل، در هر عصری مصداقی دارد و پیروزی پیامبر اعظم (ص) بر شرک و کفر و قیام مهدی (عج) بر ستمگران جهان از نمونه‌های روشن این قانون عمومی است و همین قانون الهی است که رهروان حق را در برابر دشواری‌ها امیدوار می‌سازد و به آنان نیرو می‌بخشد. هر چند پذیرفتن این مطلب برای کسانی که جز فرمانروایی طغیانگران و یاغیان، حکومتی را ندیده‌اند مشکل می‌نماید اما باید دانست که همه این حکومت‌ها بر خلاف نوامیس آفرینش و قوانین جهان خلقت است و آنچه با آن هماهنگ است همان حکومت حق و عدالت است که سرانجام تحقق می‌یابد.

بنابراین مفاد جمله «جاء الحق و زهق الباطل» و «إن الأَرْضَ يرثها عِبَادِي الصالحون» پیش از آنکه یک وعده الهی باشد، یک قانون تکوینی به شمار می‌آید. زیرا جهان هستی مجموعه‌ای از نظام‌هاست و وجود قوانین منظم در سرتاسر این جهان دلیل بر یکپارچگی این نظام‌هاست و ما به روشنی درمی‌یابیم که برای رسیدن به کمالات همه جانبه باید به نظام عمومی عالم هستی بازگردیم و خود را با آن هماهنگ کنیم.

نتیجه اینکه: نظام آفرینش خود دلیل روشنی بر پذیرش یک نظام صحیح اجتماعی در آینده، در جهان انسانیت خواهد بود و این همان چیزی است که از آیات مورد بحث و احادیث مربوط به قیام مصلح بزرگ جهانی - حضرت مهدی (عج) - استفاده می‌گردد.

ب - امام مهدی (عج) در آینه اخبار و احادیث

علاوه بر اخبار و روایاتی که در تفسیر آیات مربوط به قیام امام مهدی (عج) به آنها اشارت رفت؛ احادیث و آثار معتبر شیعه و سنی در ظهور مصلح آخر زمان به تعبیرات گوناگون - امام، مهدی، خلیفه و قائم - در حد تواتر معنوی و قطعی است. و هیچ محقق اسلامی - در هر مذهبی که باشد - نمی‌تواند تواتر آنها را انکار نماید.

تاکنون کتابهای زیادی در این زمینه نوشته شده^{۴۷} و همه نویسندگان آنها صحت

احادیث مربوط به قیام حضرت مهدی (عج) را تأیید کرده‌اند. این اتفاق نظر به حدی است که حتی تندروترین گروه‌های اسلامی - وهابیان - نیز آن را پذیرفته و از عقاید مسلم اسلامی می‌دانند.

یک مدرک زنده: پیش از آنکه آراء و نظرهای گروهی از دانشمندان بزرگ اهل سنت را بر این مسئله یادآور شویم، لازم است به رساله موجزی که اخیراً سازمان «رابطة العالم الاسلامی - بزرگ‌ترین مرکز دینی وهابی‌ها در مکه - در پاسخ شخصی به نام ابومحمد از کنیا درباره ظهور مهدی منتظر - منتشر کرده‌است، اشارت نماییم. این رساله که پنج تن از علمای معروف حجاز آن را تهیه کرده‌اند؛ با صراحت کامل دلایل و مدارک ظهور آخرین مصلح جهان را تأیید نموده است. در این رساله ضمن تصریح به اینکه «ابن تیمیه» مؤسس مذهب وهابی نیز احادیث مربوط به مهدی (عج) را پذیرفته است؛ چنین آمده است: «...» به هنگام ظهور فساد در جهان و انتشار کفر و ستم، خداوند به وسیله او - مهدی (عج) - جهان را پر از عدل و داد می‌کند همانگونه که از ظلم و ستم پر شده‌است. او آخرین خلفای راشدین دوازده گانه است که پیامبر (ص) از آنها در کتب صحاح خبر داده است».

«احادیث مربوط به مهدی (عج) را بسیاری از صحابه پیامبر (ص) نقل کرده‌اند^{۴۸}. سخنان فراوانی نیز از خود صحابه نقل شده‌است که در آن موضوع ظهور مهدی (عج) به میان آمده است که آنها را نیز می‌توان در ردیف روایات پیامبر (ص) قرار داد. زیرا این مسئله از مسائلی نیست که با اجتهاد بتوان پیرامون آن سخن گفت؛ بنابراین باید گفت آنان این مطلب را از پیامبر (ص) شنیده‌اند».

«منابع معتبر اهل سنت سخنان صحابه را در مورد امام مهدی (عج) آورده‌اند^{۴۹}. بعضی از دانشمندان اسلامی در خصوص امام مهدی (عج) کتاب‌های ویژه تألیف کرده‌اند^{۵۰}». «آخرین کسی که در این زمینه بحث مشروحی نگاشته، مدیر دانشگاه اسلامی مدینه است که در چندین شماره در مجله آن دانشگاه بحث کرده است».

«عده‌ای از بزرگان و دانشمندان اسلامی در نوشته‌های خود تصریح کرده‌اند که احادیث در زمینه مهدی (عج) در حد تواتر است و به هیچ وجه قابل انکار نیست^{۵۱}». در پایان این رساله مدیر سازمان «رابطة العالم الاسلامی» می‌گوید: «تنها ابن خلدون است که خواسته بر احادیث مربوط به مهدی با حدیث بی‌اساس و مجهول «لأ مهدی إلا عیسی» - مهدی جز عیسی نیست - خرده بگیرد؛ اما دانشمندان اسلامی گفتار او را رد کرده‌اند؛ مخصوصاً ابوالعباس بن عبدالمؤمن المغربي در بطلان گفتار او کتاب «الوهم المکنون فی الرد علی ابن خلدون» را نوشته است که سی سال قبل در شرق و غرب انتشار یافته است».

«حافظان حدیث و محدثان بزرگ نیز تصریح کرده‌اند که احادیث مهدی (عج) دارای احادیث «صحیح» و «حسن» است و مجموع آنها متواتر می‌باشد؛ بنابراین اعتقاد به ظهور مهدی (عج) بر هر مسلمانی واجب است و این جزء عقاید اهل سنت و جماعت محسوب می‌شود و جز افراد ناآگاه یا بدعت‌گذار آن را انکار نمی‌کند^{۵۲}».

ج - آراء و نظرات گروهی از دانشمندان بزرگ اسلامی پیرامون اخبار مهدی موعود (عج)

۱- شیخ منصور علی ناصف از دانشمندان مشهور «جامع الازهر» مصر در کتاب «التاج الجامع للأصول فی احادیث الرسول^{۵۳}» می‌گوید: «در میان همه دانشمندان- امروز و گذشته- اهل سنت مشهور است که سرانجام مردی از اهل بیت پیامبر (ص) ظهور می‌کند؛ وی بر تمام کشورهای اسلامی مسلط می‌گردد و مسلمانان از او پیروی می‌کنند؛ و در میان آنان عدالت را اجرا می‌نماید، و دین اسلام را تقویت می‌کند احادیث مهدی (عج) را گروهی از برگزیدگان صحابه پیامبر (ص) روایت کرده‌اند، و بزرگان محدثان مانند ابوداود، ترمذی، ابن ماجه، طبرانی، ابویعلی، بزاز، امام احمد حنبل و حاکم - نیشابوری - رَضِيَ اللهُ عَنْهُمْ - این اخبار را در کتاب‌های خود آورده‌اند^{۵۴}. و ابن خلدون که تمام احادیث مهدی (عج) را ضعیف شمرده است؛ جداً خطا کرده است^{۵۵}».

۲- احمد زینی دحلال - دانشمند معروف و یکی از مفتیان مکه - در کتاب «فتوحات اسلامیة» می‌نویسد: «احادیث پیرامون ظهور مهدی(عج) فراوان و متواتر است، البته روایات ضعیف هم زیاد است؛ ولی کثرت اخبار درست و فزونی روایان آنها و محدثان کثیری که آنها را در کتاب‌های خود آورده‌اند، جمعاً مفید قطع و یقین است... از این اخبار به یقین باید دانست که مهدی(عج) از اولاد فاطمه(س) است و زمین را پر از عدل و داد می‌کند»^{۵۶}.

۳- «ابن خلدون» با وجود مخالفت و تخطئه احادیث مهدی نتوانسته است شهرت احادیث مهدی(عج) را در میان دانشمندان اسلام انکار نماید، او در کتاب معروفش - مقدمه - می‌گوید: «در تمام اعصار و قرون در میان همه مسلمانان مشهور این بوده و هست که سرانجام مردی از اهل بیت پیامبر(ص) ظهور و قیام می‌کند. دین اسلام را تقویت کرده و عدالت را برقرار می‌سازد و مسلمانان از او پیروی می‌کنند»^{۵۷}.

به نظر می‌رسد مخالفت و انکار «ابن خلدون» با اخبار مهدی(عج) بیشتر متوجه مهدی فاطمی سر دودمان خلفای فاطمی مصر است. یعنی او سعی فراوان کرده است که ثابت نماید مهدی موعود، مهدی فاطمی نیست و پندار کسانی که این دو را یکی می‌دانند باطل است^{۵۸}.

۴- «محمی الدین بن العربی» شعرانی در کتاب «یواقیت و جواهر» که شرح معضلات «فتوحات مکیه» است می‌گوید: محمی الدین در باب ۳۶۶ کتاب «فتوحات مکیه» می‌نویسد: «بدانید که مهدی باید ظهور کند و او ظهور نمی‌کند مگر اینکه زمین پر از ظلم و ستم شود، و او آن را از عدل و داد پر کند. اگر جز یک روز از عمر جهان باقی نمانده باشد، خداوند آن روز را چندان طولانی می‌گرداند که این خلیفه به خلافت رسد. مهدی(عج) از عترت رسول خدا(ص) و از فرزندان فاطمه(رض) است...»^{۵۹}.

۵- ابن حجر هیثمی مکی در کتاب «الصواعق المحروقة» از ابوالحسن آمری نقل می‌کند: «اخبار متواتر از پیامبر(ص) نقل شده است که سرانجام مهدی(عج) ظهور می‌کند و او از اهل بیت پیامبر است... و زمین را پر از عدل و داد خواهد کرد»^{۶۰}. و نیز در شرح حال

حضرت عسکری (ع) می نویسد: «باقی نگذاشت مگر پسرش» «محمدالحجة»، سن وی هنگام وفات پدرش پنج سال بود، در این سن خداوند بر وی حکمت بخشید؛ او قایم منتظر نامیده می شود^{۶۱}».

۶- شیخ محمدبن صبان مصری در کتاب «اسعاف الرّاعین» ضمن تأیید نظر «عبدالوهاب شعرانی»، و سخنان «محمی الدین بن عربی» به نقل شعرانی اسامی دوازده امام را نقل می کند، و از امام مهدی (عج) به نام «محمدبن الحسن العسکری» نام می برد^{۶۲}». سپس این دانشمند مصری اضافه می نماید: «اخبار متواتری که از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است، گواهی می دهند که مهدی (عج) سر انجام باید قیام کند و او از خاندان پیامبر (ص) است و زمین را از عدل و داد پر خواهد کرد^{۶۳}».

۷- محمدبن یوسف کنجی شافعی در کتاب «البیان فی اخبار صاحب الزمان» در آخر باب بیستم می گوید: «مهدی فرزند امام حسن عسکری است و او از روز غیبت تا به امروز زنده است، و این محال نیست به دلیل باقی بودن خضر و الیاس^{۶۴}».

۸- سیّد مؤمن بن حسن شبلنجی - دانشمند معروف مصری - در کتاب «نورالابصار» ضمن بحث در مناقب امام مهدی (عج) و شرح نسبت و ولادتش و نقل اقوال جمعی از علمای اهل سنت در مورد غیبت و ظهور آن حضرت می گوید: «اخبار متواتری از پیامبر (ص) نقل شده است که مهدی از خاندان اوست و او سرانجام روی زمین را پر از عدل می کند^{۶۵}».

این نوشتار را با گفتار دیگر از شیخ منصور علی ناصف - عالم برجسته جامع اهر مصر - به پایان می برم. وی در کتاب «التاج...» پس از اشاره به کتاب «التوضیح فی تواتر ماجاء فی المنتظر و الدجال و المسیح» شوکانی - محمدبن علی شوکانی صنعانی - عالم بزرگ اهل سنت که تمام این کتاب پیرامون تواتر احادیث مهدی و خروج دجال و بازگشت مسیح است و بحث مشروحی در زمینه تواتر احادیث مربوط به قیام امام مهدی، می گوید: «هَذَا يَكْفِي لِمَنْ كَانَ عِنْدَهُ ذَرَّةٌ مِنَ الْإِيمَانِ وَقَلِيلٌ مِنْ الْإِنصَافِ»^{۶۶} - آنچه گفته شد برای کسانی که یک ذره ایمان و اندکی انصاف دارند بسنده و کافی است.

مصادر و منابع:

□ قرآن کریم با ترجمه بهاءالدين خرمشاهی

- ۱- سيد محمد حسين، طباطبائي، تفسير الميزان، منشورات مؤسسة الاعلمي، بيروت - لبنان، چاپ دوم، ۱۳۹۳ هـ
- ۲- فضل بن الحسن الطبرسي، مجمع البيان في تفسير القرآن، منشورات اسلاميه طهران، ايران ۱۳۹۵ هـ
- ۳- ملا محسن فيض كاشاني، تفسير صافي، منشورات اسلاميه طهران، ايران چاپ ۵
- ۴- ملا فتح اله كاشاني، تفسير خلاصه منهج الصادقين، تحقيق مرحوم ميرزا ابوالحسن شعراني، انتشارات اسلاميه، چاپ اول ۱۳۶۳
- ۵- جمعی از نویسندگان زیر نظر آية الله ناصر مكارم شيرازي، تفسير نمونه، انتشارات دارالكتب الاسلاميه، چاپ اول طهران، تاريخ چاپ مجلدات متفاوت است.
- ۶- سيد هاشم الحسنی البحرانی، البرهان في تفسير القرآن، نشر مطبوعاتی اسماعيليان قم، ايران، تاريخ ندارد.
- ۷- ابوالفتوح رازی، رُوح الجنان و رُوح الجنان، انتشارات آية الله مرعشی نجفی قم - ايران
- ۸- شيخ على عبدعلى ابن جمعه العروسی الحویزی، نورالثقلين، منشورات اسماعيليان، قم - ايران
- ۹- شيخ منصور على ناصف، التاج الجامع للاصول في احاديث الرسول، منشورات دارالفكر، بيروت - لبنان، چاپ چهارم ۱۳۹۵ هـ

- ۱۰- احمد زینی دحلان، فتوحات اسلامیه،
- ۱۱- عبدالرحمان بن محمد بن خلدون، مقدمه ابن خلدون، داراحیاء التراث العربی، بیروت- لبنان، ۱۴۰۸ هـ
- ۱۲- سید سند شیخ سلیمان بن شیخ ابراهیم- بابا خواجه حسینی بلخی حنفی، ینابیع المودّة، منشورات اعلمی بیروت- لبنان ۱۴۱۸ هـ
- ۱۳- شیخ محمد بن علی صبان مصری، اسعاف الراغبین، مصر، ۱۱۸۵ هـ در حاشیه نورالابصار مؤمن بن حسن شبلنجی چاپ شده است.
- ۱۴- ابن حجر هیثمی، الصواعق المحرقة
- ۱۵- علامه مجلسی، بحار الانوار
- ۱۶- سید محمد کاظم القزوینی، الامام المهدی (عج) من المهد إلى الظهور، منشورات نور، بیروت- لبنان ۱۴۱۵ هـ
- ۱۷- شیخ صدوق ابی جعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، کمال الدین و تمام النعمه، منشورات اعلمی، بیروت- لبنان ۱۴۱۲ هـ
- ۱۸- عبدالوهاب شعرانی، الیواقیت و الجواهر، چاپ مصر ۱۳۰۷ هـ
- ۱۹- احمد بن محمد، ابن خلکان، و فیات الاعیان
- ۲۰- علی اکبر دهخدا، لغت نامه، انتشارات دانشگاه تهران
- ۲۱- علی دوانی، دانشمندان عامه و مهدی موعود، دارالکتب اسلامیه، ۱۳۶۱ هـ ش
- ۲۲- ناصر مکارم شیرازی، مهدی انقلابی بزرگ، انتشارات هدف قم- ایران
- ۲۳- سید ابوالفضل زنجانی، موعود جهانی، انتشارات بعثت، ۱۳۹۶ هـ
- ۲۴- خیرالدین زرکلی، الاعلام
- ۲۵- قاموس مقدس، ۱۸۷۸ م، مجمع بریتانیایی کتب مقدسه

پانوشتها

۱- مهدی منتظر (عج) محمد بن حسن عسکری مکنی بابوالقاسم و ملقب به امام زمان، صاحب الزمان، امام منتظر، حجة القائم، امام قائم و قائم آل محمد، آخرین امام از امامان دوازده گانه شیعه امامیه است. به سال ۲۵۵ هـ ق / ۸۷۰ م در سامراء متولد شد. در پنج سالگی وی پدرش درگذشت و از آن پس مهدی منتظر از انظار غایب گردید. بنگرید: وفیات الاعیان، ابن خلکان ۳/ ۳۱۶، لغت نامه، دهخدا ۱۳/ ۱۹۳۳۲ و الاعلام، خیرالدین زرکلی

۲- سورة نور / ۵۵

۳- ترجمه آیات در این نوشتار مطابق با ترجمه بهاء الدین خرمشاهی است.

۴ و ۵- فضل بن الحسن الطبرسی، مجمع البیان ۷/ ۱۵۲، سید محمد حسین طباطبائی،

المیزان ۸۵/ ۱۵۹

۶- مجمع البیان ۷/ ۱۵۲

۷- سید محمد حسین، تفسیر المیزان ۱۵ / ۱۵۹، سید هاشم بحرانی، البرهان ۳/ ۱۵،

ملا محسن فیض کاشانی، تفسیر صافی ۲ / ۱۷۸

۸- سورة هود / ۸۶

۹- جمعی، نویسندگان، تفسیر نمونه ۹ / ۲۰۳

۱۰- ملا محسن فیض کاشانی، تفسیر صافی ۱ / ۸۰۹، شیخ صدوق، کمال الدین و

تمام النعمه، ص ۳۱۰

- ۱۱- سورة توبه / ۳۳
- ۱۲- مجمع البيان ۴ / ۲۵
- ۱۳- همان
- ۱۴- کمال‌الدین و تمام النعمه ص ۶۰۸، نورالثقلین ۲ / ۲۱۱، تفسیر صافی ۱ / ۶۹۶، تفسیرالمیزان ۹ / ۲۵۵
- ۱۵- حج / ۴۱
- ۱۶- تفسیر نورالثقلین ۳ / ۵۰۶، تفسیر صافی ۲ / ۱۲۶، تفسیر نمونه ۱۴ / ۱۲۱ به نقل از تفسیر علی بن ابراهیم قمی
- ۱۷- تفسیرالمیزان ۱۴ / ۳۹۵، مجمع‌البيان ۷ / ۸۸
- ۱۸- انبیا / ۱۰۵
- ۱۹- مجمع‌البيان ۷ / ۶۶، تفسیرالمیزان ۱۴ / ۳۳۰، تفسیر نمونه ۱۳ / ۵۱۳
- ۲۰- شیخ منصور علی ناصف، التاج للاصول ۵ / ۳۴۳، مجمع‌البيان ۷ / ۶۷ و بنگرید مؤمن بن حسن شبلنجی، نورالابصار
- ۲۱- ترجمه فارسی کتب عهد عتیق - قاموس مقدس - که در سال ۸۷۸ / م زیر نظر مجمع بریتانیایی کتب مقدسه انتشار یافته است.
- ۲۲- نمل / ۶۲
- ۲۳- تفسیر نورالثقلین ۴ / ۹۴
- ۲۴- همان
- ۲۵- نقل با تلخیص و تصرف از تفسیر نمونه ۱۵ / ۵۲۲، تفسیرالمیزان ۱۵ / ۳۹۱
- ۲۶- نمل / ۸۲
- ۲۷- دایرة‌المعارف اسلام، به انگلیسی ط ۲، قرآن کریم - توضیحات بهاء‌الدین خرماشاهی، ص ۳۸۴
- ۲۸- ابو عبدالله حدیفه بن حسل بن جابر عبسی معروف به «خدیفه بن الیمان» - م ۳۶ هـ - وی صحابی و از ولات شجاع و فاتح به شمار آید و صاحب سرائب نبی (ص) درباره منافقین

- بوده است. عمر استانداری مداین را به وی سپرده و در همانجا از دنیا رفت. در کتب حدیث، ۲۲۵ حدیث از وی روایت شده است (الاعلام ۲/۱۸۰، ۱۸۱)
- ۲۹- مجمع البیان ۷/۲۳۴
- ۳۰- تفسیر ابوالفتوح رازی ۸/۴۲۳
- ۳۱- بحار الانوار ۵۳/۵۲
- ۳۲- تفسیر المیزان ۱۵/۴۰۶، ۴۰۵
- ۳۳- حج ۴۵/
- ۳۴- تفسیر صافی ۲/۵۹، تفسیر خلاصه منهج الصادقین ۳/۲۰۶، مجمع البیان ۷/۸۹، تفسیر نمونه ۱۴/۱۲۶
- ۳۵- تفسیر برهان ۳/۳۰، تفسیر المیزان ۱۴/۳۹۶، کمال الدین و تمام النعمه ص ۳۸۴
- ۳۶- تفسیر نمونه ۱۴/۱۲۶ - نقل با تصرف و تلخیص
- ۳۷- تفسیر برهان ۳/۳۰، تفسیر نمونه ۱۴/۱۲۷
- ۳۸- ملک ۳۰/
- ۳۹- تفسیر نور الثقلین ۵/۳۸۷
- ۴۰- شیخ صدوق، کمال الدین و تمام النعمه ص ۳۳۰
- ۴۱- هود ۹۳/
- ۴۲- محمد بن فضیل بن غزوان بن جریر الضبی، از اهل کوفه و شیعه است، در سال ۱۹۵ هـ ق از دنیا رفته است و صاحب کتابهایی مانند «الزهد» و «الدعا» است. الاعلام ج ۶ / ص ۳۳۱
- ۴۳- تفسیر المیزان ۱۰/۳۷۶، مجمع البیان ۵/۱۸۵
- ۴۴- اسراء ۸۱/
- ۴۵- تفسیر نورالثقلین ۳/۲۱۲، تفسیر صافی ۱/۹۸۶
- ۴۶- تفسیر نور الثقلین ۳/۲۱۳
- ۴۷- اخبار المهدی از ابونعیم، القول المختصر فی علامات المهدی المنتظر، از ابن حجر

هیثمی مکی، «التوضیح فی تواتر ما جاء فی المنتظر و الدجال و المسيح» از شوکانی، «الوهم المکنون فی الردّ علی ابن خلدون» از ابوالقاسم المغربي.

۴۸- بعضی از این صحابه عبارتند از: عثمان بن عفان، علی بن ابیطالب، طلحه بن عبیدالله، عبدالرحمان بن عوف، حذیفه یمان، ابوهریره، جابر بن عبدالله، عبدالله بن عمر، انس بن مالک، امّ سلمه و ...

بعضی از این منابع عبارتند از:

۴۹- سنن ابوداود، سنن ترمذی، سنن ابن ماجه، مسند احمد حنبل، ابن یعلی، بزاز، صحیح حاکم، معاجم طبرانی - کبیر و متوسط - ابونعیم در اخبار المهدی، خطیب در تاریخ بغداد، و ابن عساکر در تاریخ دمشق

۵۰- بنگرید به ردیف ۴۷

۵۱- مانند «السّخاوی» در کتاب «فتح المغیث»، محمد بن احمد سفاوینی در «شرح العقبه»، ابوالحسن الابری در «مناقب الشافعی»، سیوطی در «الحاوی»، ابن تیمیّه در فتوهای خود، و محمد جعفر کنانی در «نظم التناثر» و نیز بنگرید: سید اسماعیل، طبرسی، کفایة الموحّدين، ج ۲ ط جدید ص ۷۲۰ و لطف الله صافی، منتخب الاثر - قاضی بهلول بهجت افندی، تشریح و محاکمه در تاریخ آل محمد، چاپ هفتم ص ۱۳۹، ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه ط مصر ج ۲ ص ۵۳۵

۵۲- این بیانیه یا رساله با امضای محمد منتصر کنانی، مدیر اداره مجمع فقهی اسلامی، در پاسخ محمد کیایی منتشر شده است و ما به تلخیص از ناصر مکارم شیرازی، مهدی انقلابی بزرگ ۵۱- ۱۴۷ نقل نمودیم و نیز بنگرید: تفسیر نمونه ۷/ ۳۷۶ و مجله مکتب اسلام سال ۱۷ شماره ۷

۵۳- در این کتاب احادیث پنج صحیح از صحابه شش گانه اهل سنّت یعنی صحیح بخاری، مسلم، ترمذی، سنائی و ابوداود گردآوری شده است و شش تن از علمای درجه اول مصر بر آن تقریظ نوشته اند.

- ۵۴- ر- ک شماره ۴۹ همین صفحه
- ۵۵- شیخ منصور علی ناصف، التاج الجامع للاصول ۳۴۱/۵
- ۵۶- احمد زینی دحلل، فتوحات اسلامیة ۳۲۲/۲ به نقل علی دوانی، دانشمندان عامه و مهدی موعود ص ۳۱-۳۰
- ۵۷- عبدالرحمان بن محمد بن خلدون، مقدمه ابن خلدون، منشورات دار احباء التراث بیروت- لبنان ص ۳۱۱، ۱۴۰۸ هـ ق
- ۵۸- اقتباس از علی دوانی، دانشمندان عامه و مهدی موعود، ص ۳۴، ۳۵
- ۵۹- عبدالوهاب شعرانی، الیواقیت و الجواهر ۱۴۵/۲ به نقل علی دوانی، دانشمندان عامه و مهدی موعود ص ۶۳، ۶۴
- ۶۰- ابن حجر هیثمی، الصواعق المحرقة ص ۹۹
- ۶۱- «الصواعق المحرقة» ص ۱۲۴
- ۶۲- اسعاف الراغیین - در حاشیه نورالابصار - ص ۱۵۳، به نقل علی دوانی، دانشمندان عامه و مهدی موعود ص ۱۳۷
- ۶۳- اسعاف الراغیین - در حاشیه نورالابصار- طبع مصر ص ۱۳۸ به نقل ناصر مکارم شیرازی، مهدی انقلابی بزرگ، ص ۱۵۷.
- ۶۴- شیخ سلیمان بن شیخ ابراهیم الحسینی البلخی القندوزی الحنفی، ینابیع المودة، منشورات اعلمی، بیروت- لبنان ۱۴۱۸ هـ ق ص ۵۳۰
- ۶۵- سید مؤمن بن حسن شبلنجی، «نورالابصار فی مناقب آل بیت النبی المختار» طبع مصر ص ۱۵۷ و ۱۶۸ به نقل سید ابوالفضل موسوی زنجانی، موعود جهانی، نشر بعثت ص ۲۹ و ناصر مکارم شیرازی، مهدی انقلابی بزرگ ص ۱۵۷
- ۶۶- شیخ منصور علی ناصف، التاج الجامع للاصول ۳۶۰/۵